

БУДІВЕЛЬНІ МАТЕРІАЛИ МЕЖИБІЗЬКОЇ ФОРТЕЦІ

В статті приводяться типи будівельних матеріалів Межибізької фортеці, такі як дерево, камінь, цегла. Подаються етапи будівництва фортеці в зв'язку з будматеріалами різних часів.

Ключові слова: Межибіж, цегла, пальчатка, клейма, розетки.

Межибізька фортеця, що знаходиться в смт. Межибіж Летичівського району Хмельницької області – пам'ятка археології та архітектури XI–XIX століть через своє довге історичне існування має широкий спектр будівельних матеріалів різних часів у своїй конструкції. Перша фортеця з'явилася на місці, що утворений впадінням річки Бужок в річку Буг у давньоруський час. Пізніше, в литовську добу, було побудоване перше кам'яне укріплення, що поступово модернізувалося і перебудовувалося протягом XV–XVII століть. В XVIII–XIX століттях фортеця втрачає оборонне значення і на її території будуються нові конструкції цивільного житку.

Для подальшого дослідження історії будівельних періодів Межибізької фортеці надзвичайно важливим є встановлення часів і місць виготовлення клеймованої цегли, видобування кам'яних блоків. Подальше дослідження будівельних матеріалів фортеці може дати нові відомості про історію розвитку фортифікаційно-житлових комплексів на Західній Україні взагалі.

Дослідженням комплексу Межибізької фортеці в різні часи займалися історики, археологи і краєзнавці. Один з найперших дослідників фортеці Ю. Й. Сіцинський подав відомості про фортецю у своїй роботі «Оборонні замки західного Поділля XIV–XVII ст.». Дослідженнями фортеці займався і Г. Н. Логвин. З початку 70-х років XX століття ряд археологічних розвідок провів М. Й. Ягодзінський. Наприкінці 70-х років було розпочато археологічні дослідження фортеці під керівництвом О. Б. Авагяна. В 90-х – 2000-х роках розкопки в фортеці проходили під керівництвом Ю. І. Толкачова, який за результатами своїх досліджень опублікував книгу «Межибізька фортеця». В 2001 році було зареєстровано Хмельницьку обласну громадську організацію «Постійно діюча археологічна експедиція «Межибіж-2000» (голова – О. Г. Погорілець), членами якої стали археологи С. Демидко, С. Стопенчук, Ю. Толкачов, Р. Радченко та ін. На сьогоднішній день дослідження фортеці проходить під керівництвом О. Г. Погорільця та В. С. Ветрова.

Під час розкопок 1986 року в південній частині фортеці біля стіни було виявлено дерев'яні жолоби для стоку води. Один жолоб був коробової форми, складався з трьох плах, а другий, V-подібний в перетині, з двох плах. Монета 1501–1506 років дозволила датувати функціонування жолобів початком XVI століття. Там само виявлені частини пристінного бойового дерев'яного обходу, а саме колоди, вкопані в землю вздовж стіни і нахилені до неї під кутом 70 градусів, на які і опиралася галерея (Авагян 1986, с. 2–6). В 1989 році в розкопі в східній частині фортеці виявлено залишки дерев'яної лежні (Толкачов 1989, с. 3). Під час розкопок в 2002 році в давньоруському валі на північний схід від церкви було виявлено залишки обгорілих дерев'яних конструкцій, що частково перекривали поховання (Толкачов, Моця, Радченко, Чакір 2003, с. 6).

Найпоширеніший тип будматеріалу в фортеці – камінь вапняк і пісковик. З нього побудовані як литовські укріплення, так і частини будівель XVIII–XIX ст. При археологічних дослідженнях на території фортеці було знайдено багато різноманітних будівельних блоків різного призначення, ще більше блоків можна простежити в конструкціях, що збереглися. Архітектурно-фортифікаційний комплекс фортеці складається з палацу Сенявських, палацового флігелю, п'ятикутної вежі, восьмикутної вежі, бастиону, північної, південної і західної оборонних стін, пристінних корпусів, «каретного корпусу» і замкового мосту. В палаці Сенявських маємо кам'яні блоки, якими викладено сходи, портали вікон і дверних прорізів, також бійниці у фортечних приміщеннях і стінах часто обкладені кам'яними блоками. Такий камінь характерний також для будівель на території давнього містечка Межибіж, з нього ж у давнину виготовляли місцеві надгробки, що збереглися на єврейському і християнському кладовищах.

Другий за розповсюдженістю в фортеці матеріал для будови – цегла. Цегляні конструкції в фортеці датуються на цей час XVI–XVIII століттями. Так, в конструкції палацу Сенявських цегла складає значний відсоток. Найдавніший тип цегли на території фортеці – це цегла-«пальцівка». Характерною особливістю цієї цегли є лінії – борони розташовані повздовжно на одній стороні. Пальцівка використовувалася не тільки при побудові об'єктів XVI–XVII століть, але й вторинним чином при будівництвах в більш пізні історичні часи. При розкопках замчища Ракочі у двох кілометрах від Межибожа (під керівництвом С. Стопенчука, О. Погорільця у 2001, 2002, 2002, 2003 роках) було виявлено залишки конструкцій побудованих з цегли-«пальцівки». Замок Ракочі існував з першої половини XVI століття, до свого зруйнування в другій половині цього ж століття. Ці історичні відомості дозволяють датувати цеглу-«пальцівку» саме XVI століттям. Для XVI–XVII століття в будівлях фортеці характерними є плитки для викладення підлоги. Така плитка тонша за цеглу-«пальцівку»

і має квадратну форму. Тим не менше, в деяких приміщеннях, наприклад палацу, підлога була викладена цеглою-«пальцівкою».

В XVIII–XIX століттях для будівельних робіт у фортеці використовували цеглу наближену до сучасного розміру одинарної цегли 250×120×65 мм, потовщеної цегли 250×120×88 мм (Болотов, Ганєєв 2015, с. 4) Така цегла майже завжди мала помітки виробника у вигляді клейм. Клеймо робили на сформованій цеглі, перед сушкою (Акмен, Погорілець, Тарасов 2015, с. 19) На більшості цегли початку XIX століття клейма випуклі, а на цеглі другої половини XIX століття – втиснуті. Клейма як правило розміщені на широкій грані цегли, в основному по центру. Більшість клейм орієнтована між короткими сторонами грані.

Клейма можна поділити на декілька категорій. Перша категорія – це фігурні клейма, які зображають якусь фігуру, можливо, іноді, герб виробника. Серед таких клейм є цегла розміром 300×160×80 мм з клеймом у вигляді літери «С», до якої зліва примикає декілька ліній. Інше клеймо на цеглі 285×135×70 мм має вигляд двох перехрещених на півкіл, що своїми закінченнями спрямовані в протилежні сторони, утворюючи фігуру, подібну до рибки з двома хвостами. Друга категорія це клейма з цифрами і літерами. На таких клеймах в основному зображені ініціали власника цегельного заводу, назва міста, де цегла вироблена, рік виробництва і інша подібна інформація. Так, клеймо «KS» на одному зі зразків замкової цегли розміром 260×130×60 мм означає ініціали Казимира Стадніцького, який в кінці XIX століття володів цегельнею в селі Паплинці. Клеймо з цегли розміром 260×130×65 мм «З.В.4.О.П.В.П. 1853.Г.» розшифровується як «Завод Ведомства 4-ого Округа Подольського воєнного поселення». Аналогічні клейма є і з датою 1859 року. Ще один зразок розміром 265×130×75 мм має втиснуте клеймо у вигляді літери «L», орієнтоване між довгими сторонами. Наступний зразок має випукле клеймо «WI», орієнтоване між короткими сторонами. Далі маємо цеглу з випуклим клеймом «ЗІМ», орієнтованим між довгими сторонами. Зразок розміром 260×135×70мм має втиснуте клеймо «Г», орієнтоване між короткими сторонами. Цегла 270×142×70 мм з втиснутим клеймом «ИГ» або «НГ», орієнтованим між короткими сторонами. Цегла розміром 270×135×60 мм з втиснутим клеймом «Б», орієнтованим між короткими сторонами. Зразок розміром 270×135×65 мм з випуклим клеймом «1809», орієнтованим між короткими сторонами. Цегла розміром 260×130×65 мм з втиснутим клеймом «НМ» і короною зверху. Зразок розміром 260×125×65 мм з випуклим клеймом «40», орієнтованим між довгими сторонами. Така різноманітність цегли зумовлена як тим, що в різні часи цеглу для будівництва чи ремонту фортечних будівель привозили з різних місць, так і можливо тим, що один і той же виробник в різні часи міг використовувати різні клейма.

Часто зустрічається навіть на сучасних будівлях у селищі також глиняний елемент декору, характерний для Меджибожа – ліпні розетки – квітки. Вони використовувалися для прикрашання костелу початку XVII століття на території містечка, можливо також і при декоруванні замкових будівель, що, втім, поки що не доведено.

Література

- Авагян, А. 1986. *Отчет об архитектурно-археологических исследованиях памятника архитектуры XVI в. – замка в пгт. Меджибож Хмельницкой обл. в 1986г.* институт «Укрпроектреставрация».
- Акмен, І. Р., Погорілець, О. Г., Тарасов, В. В. 2015. Архітектурно-будівельні керамічні вироби з замку-фортеці Меджибіж. *Проблеми дослідження збереження та реставрації історичних фортифікацій*. 7, с. 12–26.
- Болотов, М. Г., Ганєєв, Т. Р., Прибитько, Т. А. 2015. Дослідження механічних властивостей та структурної неоднорідності цегли. *Вісник чернігівського державного технологічного університету. Серія «Технічні науки»*. 1 (77), с. 13–19.
- Лопушинська, Є. 1996. Меджибізька фортеця. *Пам'ятки України. Історія та культура*. 3–4, с. 42–46.
- Погорілець, О. Г. 2014. Меджибізький археологічний мікрорегіон: з історії дослідження. *Місцезнаходження Меджибіж і проблеми вивчення нижнього палеоліту Східноєвропейської рівнини*. Науковий вісник 1'2014 – Ч. 2, с. 11–17.
- Серебрянников, Ю. *Виды и характеристика кирпича, представленного на петербургском рынке*. [online]. Режим доступу: <http://library.stroit.ru/articles/kiprich/index.html>
- Сіцінський, Ю. Й. 1994. *Оборонні замки західного Поділля XIV–XVII ст. (репринт)*. Кам'янець-Подільський.
- Стопенчук, С., Демидко, С., Погорілець, О. 2002. *Звіт про археологічні дослідження замчища «Ракочі» у 2001 р. (проміжний)*. Т. 2. Архів ДІКЗ «Межибіж».
- Стопенчук, С., Демидко, С., Погорілець, О. 2003. *Звіт про науково-дослідну роботу «Проведення археологічних досліджень на замчищі XVI століття в уроч. «Ракочі» у 2003 р. (проміжний)*. Т. 3. Архів ДІКЗ «Межибіж».
- Толкачов, Ю. І. 1989. *Памятник архитектуры (охр. 7641) XVI в. Крепость-музей в пгт. Меджибож, Хмельницкой обл. Дворец Комплексные научные изыскания 1989 г. Т. 2 Книга 4. Выпуск 4*.
- Толкачов, Ю., Моця, Б., Радченко, Р., Чакір, С. 2003. *Науковий звіт про археологічні дослідження фортеці в смт Меджибіж Летичівського району Хмельницької області в 2002 році*.
- Толкачов, Ю. І. 2010. *Меджибізький замок*. Київ.